

ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТОВОЇ ПАРАДИГМИ ПРИЙМЕННИКІВ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ПІДСТИЛІ

С. В. Салехова, аспірант,
Донецький національний університет,
пр. Гурова, 14, Донецьк, 83001, Україна.
E-mail: svetlana.salekhova@yandex.ua

Стаття присвячена вивченню текстової парадигми прийменника. Проаналізовано роль прийменникових одиниць у творенні синтаксем. Виокремлено основні складники текстової парадигми прийменників, зосереджено увагу на анафоричному оформленні прийменникових конструкцій. Досліджено специфіку сполучення прийменників з анафорою та можливість прийменникових позиційних змін у науково-технічному підстилі.

Ключові слова: анафора, імплікація, прийменник, текстова парадигма.

Наявність парадигматичних відношень у службових слів, зокрема й у прийменника, тривалий час не була предметом дослідження лінгвістів [1]. На сучасному етапі дослідниками проекту «Слов'янський прийменник у синхронії та діахронії: морфологія і синтаксис» було запропоновано виокремлення різного рівня прийменникових парадигм та парадигматики прийменника загалом [2-8; 10; 11].

Метою пропонованої статті постає дослідження особливостей текстової парадигми прийменника в науково-технічному підстилі української мови. Поставлена мета зумовлює такі завдання: 1) визначення ролі прийменника в синтаксемі; 2) аналіз компонентів текстової парадигми прийменника; 3) з'ясування специфіки реалізації текстової парадигми в науково-технічному підстилі.

Функційно-комунікативний підхід дозволяє розглядати прийменник не лише як морфологічну категорію, а й як синтаксичну. Особливо цікавим постає аналіз прийменника як морфосинтаксичної величини. А. П. Загнітко пропонує виокремлювати три основні вектори прийменника як морфосинтаксичної категорії: 1) синтаксемотвірний (прийменник – формант синтаксеми); 2) позиційно-синтаксичний, маркувально-синтаксемний; 3) впроваджувальний (введення синтаксеми у речення) [9]. І як морфосинтаксична категорія, прийменникові одиниці не можуть функціонувати ізольовано, а тільки як невід'ємний складник прийменниково-відмінкової конструкції (синтаксеми). Слідом за Г. О. Золотовою, синтаксемою вважаємо мінімальну неподільну семантико-синтаксичну одиницю, в якій втілюється елементарний смисл, та яка одночасно виступає компонентом більш складних синтаксичних структур. У свою чергу, дослідниця виокремлює три основні різновиди синтаксем: вільні, зумовлені та зв'язані [12], які можна ґрадуально поділити за залежністю від контексту, від синтаксичної зумовленості комунікації. Вільні синтаксеми характеризуються найбільшими функційними можливостями і, незалежно від контексту, передають денотативний зміст (*поряд з топкою, через рециркуляційне вікно, за допомогою штучного інтелекту*); зумовлена синтаксема розкриває своє значення лише у структурі речення; зв'язані синтаксеми виявляють денотативне значення, лише поєднуючись з іншим словом у словосполученні.

Так, прийменникова одиниця, поєднуючись із словоформою, формує синтаксичну одиницю – синтаксему. М. В. Всеволодова проводить паралель між поєднанням на синтаксичному рівні в синтаксемі – «прийменник + флексія» – з єдністю конфікса «префікс + суфікс» на словотвірному рівні [3]. Отже, прийменник у цьому разі функціонує як певний префікс, що входить до своєрідного конфікса на синтаксичному рівні. Прийменник одночасно бере участь у побудові синтаксеми та оформленні її значення. М. Й. Конюшкевич наголошує на тому, що прийменник функціонує як формант синтаксеми у двох випадках: 1) як конфікс (у поєднанні із

флексією): керувати за допомогою електричного поля (*Prep+N_{P.в.}*), визначають аналогічно алгоритму (*Prep+N_{Д.в.}*); 2) як префікс (з незмінними частинами мови): прогнозування з метою підвищити (*Prep+Inf*), відкласти на потім (*Prep+Adv*) [7]. Безперечно, приєдникові конструкції функціонують як складники синтаксеми, водночас вони залишаються у межах свого класу слів, зберігають власне семантичне наповнення та конструкційну цілісність.

Значну роль у виборі форми та визначенні статусу мовної одиниці відіграє її контекстуальне оточення. А. П. Загнітко зазначає, що «найближче оточення приєдника є істотним у ліво- та правобічному вияві» [11, с. 74]. Утворюючи синтаксему, приєдникова одиниця може підпорядковуватися не лише іменнику, а й іншим частинам мови, що дозволяє виокремлювати такі різновиди синтаксем за участю приєдника: 1) номінативні (субстантивні, за М. Й. Конюшкевич) синтаксеми: у зоні обробки, із застосуванням кисню, у період підйому, залежно від температури; 2) інфінітивні: з метою добути, з метою поєднати; 3) квантитативні (нумеративні): під кутом 60°C, в межах 10⁷ – 10⁸ вузлів, довжиною 530 мм; 4) адвербіальні (прислівникові): доведена можливість керування на сьогодні. Слід наголосити, що, на основі проаналізованого нами ілюстративного матеріалу (4100 функціонувань у науково-технічних текстах металургійної, машинобудівельної, енергетичної галузей тощо), найбільш продуктивними для науково-технічного підстилю є, безперечно, номінативні (3000 функціонувань) та квантитативні (близько 1000 функціонувань) синтаксеми, інфінітивні та адвербіальні синтаксеми є не характерними для наукового стилю.

М. Й. Конюшкевич виокремлює 10 функцій приєдника, які притаманні йому як складнику синтаксеми (синтаксемотвірна, зв'язувальна, регульовальна, диференціювальна, кваліфікувальна (семантична), змістова, номінативна, предикатна, ввідна, конститутивна), основними з яких є синтаксемотвірна, ввідна та конститутивна функції [8]. Ця трифункційна єдність окреслює роль приєдника у синтаксемі: «приєдник утворює синтаксему, вводить її до середовища (граматичного та дискурсивного) і вже у складі синтаксеми стає будівельним матеріалом для утворення одиниць побудови – словосполучення і речення» [8, с. 202].

Різні аспекти синтаксису дають можливість визначити статус приєдникових конструкцій на формально-граматичному (приєдник як складник члена речення), семантико-синтаксичному (виявляється синтаксемотвірний потенціал приєдника), комунікативному (темо-рематичний статус приєдника) рівнях [11].

Щодо текстової парадигми, то А. П. Загнітко пропонує у парадигмальному просторі службовості виокремлювати текстову / контекстуальну (контекстну) парадигму, «яка містить усі ізofункційні словоформи, протиставлені одна одній граматично і водночас об'єднані денотативно (за Ф. І. Панковим)» [9, с. 23]. До складу парадигми входять вихідне слово та його контекстуальні кореляти, які об'єднані спільним денотатом. Наголошується на польовій структурі текстової парадигми, де ядром буде вихідне (ізосемічне) слово, що функціонує у складі ізосемічної ізоморфної конструкції; приєднерна зона складається з контекстуальних корелятів, що використовуються в ізосемічних неізоморфних конструкціях; до периферії текстової парадигми належать неізосемічні слова. Текстова парадигма слова допомагає виявити трансформаційні особливості як певних категорій, так і мови загалом [9]. Однак, слід зазначити, що таке польове структурування характерне не для всіх частин мови у повному обсязі.

Текстова парадигма приєдника ґрунтована на специфіці функціонування приєдникових конструкцій у реченні, тексті та висловленні. Про наявність у класу приєдника текстової парадигми чи не вперше зазначила М. В. Всеволодова: «Текстова парадигма об'єднує форми реалізації приєдникової синтаксеми в тексті» [4, с. 175]. Дослідниця виокремлює два специфічні явища, що вирізняють особливості

текстової парадигми прийменника: 1) наявність антецедента (особливості анафоричного оформлення прийменника); 2) розташування прийменника щодо приприменникового слова.

У дослідженнях К. М. Виноградової та В. Л. Чекаліної текстова парадигма прийменників розглядається як «парадигма приєднаних компонентів (або парадигма синтагматичних варіантів) у вираженні різних категорійних значень та в різних контекстах» [2, с. 20-21]. Найважливішим елементом парадигми виступає здатність прийменника сполучатися з трьома типами анафор: 1) особовим чи вказівним анафоричним займенником (*за рахунок згоряння – за рахунок цього*); 2) нуль-формою анафори (*до виникнення аварійної ситуації і після*); 3) присвійним чи означальним анафоричним займенником (*заходи із вдосконалення електронечей – заходи із їхнього вдосконалення*).

До цього ж явища М. В. Всеволодова зараховує і використання прийменників із подвійними займенниками в ролі анафори, де можлива інтерпозиція прийменника: *рос. друг против друга, друг за друга*, а також перетин структур: *по отношению к друг другу* [5]. Заявлене явище є характерною ознакою російської мови.

У прийменникових конструкціях, які не можуть сполучатися з анафоричними займенниками, анафорою може виступати: лексичний повтор (*У період підвищення температури відбувається кристалізація, а під час кристалізації зберігається свого роду пам'ять щодо процесів*) або словосполучення з назвою родового поняття (*починаючи з вівторка – починаючи з цього дня*).

Прийменникові одиниці, здатні поєднуватися з анафоричними займенниками, належать до різних семантичних типів: 1) локативні відношення (первинні прийменники з просторовим значенням без обмежень сполучаються з анафоричними займенниками: *у будинку – у ньому, з міста – з нього*); слід зазначити, що в науково-технічних текстах більшість локативних прийменникових еквівалентів теж можуть поєднуватися з анафорою: *безпосередньо перед пальником – безпосередньо перед ним, у напрямку руху – у цьому напрямку*; 2) часові (якщо антецедент – субстантив-ознака або субстантив-подія з лексичним значенням часу, то використання анафоричного займенника неможливе; якщо ж це субстантив-подія з непригаманним для нього лексичним значенням часу (*війна, урок, обід*), то заміна анафоричним займенником можлива); 3) статальні відношення (первинні прийменники у цьому значенні не можуть виражатися анафорою, еквіваленти ж прийменників навпаки: *у стані розпачі – у цьому стані*); 4) причинно-наслідкові (у більшості випадків можливе вживання анафори: *за батька – за нього, через брата – через нього*); 5) реляційні та характеристичні відношення (регулярно поєднуються з анафорою) [2]. М. В. Всеволодова зазначає, що синтаксичний потенціал особових займенників у слов'янських мовах набагато обмеженіший, ніж в іменників, категорія ж темпоральності та іменної статальності взагалі не допускає особових займенникових реалізацій [4]: *Зараз 9 година, а на цей час у мене призначена зустріч*. Вживання конструкції: *Зараз 9 година, а на неї у мене призначена зустріч* не можливе.

На можливість/не можливість прийменника поєднуватися з анафоричним займенником впливає низка чинників: по-перше, тип прийменникової одиниці (чим вищий рівень семантизації має прийменникова одиниця, тобто чим тісніший зв'язок з повнозначним словом, тим нижчий рівень сполучення з особовими займенниками, натомість вищий – із вказівними та присвійним займенниками); по-друге, належність антецедента до певної лексико-семантичної групи [13, с. 264].

Розглядаючи текстову парадигму прийменника в науково-технічному підстилі, слід наголосити, що вона перш за все характеризує: 1) здатність прийменника сполучатися з іншими конструкціями; 2) можливість позиційних модифікацій прийменникових одиниць.

Певні контекстуальні умови передбачають заміну іменників анафоричними займенниками:

а) особовими: *Пружне напруження, яке утворюється однією прямолінійною дислокацією, спадає обернено пропорційно відстані від неї і діє на іншу дислокацію, що розташована поблизу першої* (Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні, 2011. – № 1.– С. 45). *Мікропроцесорний засіб для діагностування стану ізоляції силового сухого трансформатора власних потреб з врахуванням його роботи в режимі перевантаження* (Діагностування трансформаторів власних потреб та систем технологічних захистів енергоблоку теплової електростанції : монографія / В. В. Грабко, Д. О. Березницький. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – С. 74);

б) вказівними/означальними: *При цьому необхідно передбачити відключення системи від технологічного контуру зі збереженням всіх вихідних сигналів і лише після цього здійснювати перевірку роботоздатності керуючого тракту* (Діагностування трансформаторів власних потреб та систем технологічних захистів енергоблоку теплової електростанції : монографія / В. В. Грабко, Д. О. Березницький. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – С. 63). *Однак тут враховується повторне залучення в циркуляційний контур відпрацьованих продуктів згоряння і за рахунок цього збільшення в декілька разів їх об'єму при незмінному об'ємі робочого простору* (Ревун М. П. Енергозберігаючі технології нагріву високолегованих та спеціальних сталей : монографія. – Запоріжжя, ЗДІА, 2011. – С. 65);

в) рідше в науково-технічних текстах прийменник може вимагати замість особового займенника його нуль-форму: *Заключна зміцнювальна обробка, що використовує спадковість субструктурного зміцнення для підвищення характеристик конструкційної міцності виробів, може здійснюватися за двома варіантами – з фазовою перекристалізацією і без* (Кондратюк С. Є. Структуроутворення, спадковість і властивості литої сталі : монографія. – К., 2010. – С. 46).

Аналіз фактичного матеріалу дав можливість виявити ще одне явище, характерне для текстової парадигми прийменників науково-технічного підстилю – імплікацію (прихований зміст). А. П. Загнітко наголошує на тому, що «імпліцитна модель здатна поставати цілісним відображенням ситуації, за якою принципово суттєвою є семантика і функція прийменника» [6, с. 129]. Так, у реченні використовуються прийменники, один з яких має нульовий (імпліцитний) семантичний та синтаксичний маркер антецедента, а інший – виражений експліцитною конструкцією: *Головна мета даної роботи – теоретично визначити показники форми листових зразків до (імплікація) і після прокатування (експліцитна конструкція), скласти рівняння зміни форми під час прокатування та віднайти коефіцієнти вирівнювання форми* (Наукові праці ДонНТУ. «Металургія». – 2008. – Випуск 10(141). – С. 116).

Використовуючи поняття логіки «кон'юнкція» (зв'язок) та «диз'юнкція» (розділення), спробуємо розподілити імпліцитні конструкції на:

1) кон'юнктивні, які можна подати схемою «*A & B*», де *A* – прийменник з імплікованим змістом, *B* – експлікована конструкція з прийменником, а & відображає істинність експліцитного змісту як для *A*, так і для *B* та виражається в реченнях сполучником *і, й, та*: *В роботі [18] пропонується оцінювати рівень ослаблення опресованих обмоток з вібраційного портрету працюючого трансформатора з подальшим порівнянням амплітудно-частотних та фазочастотних характеристик до (A) і (&) після виникнення аварійної ситуації (B)* (Діагностування трансформаторів власних потреб та систем технологічних захистів енергоблоку теплової електростанції : монографія / В. В. Грабко, Д. О. Березницький. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – С. 13);

2) диз'юнктивні, зі схемою «*A or B*», де значення *A* та *B* утворюють прийменникову опозицію: *без – з*, а *or* відображає істинність одного з прийменникових компонентів та виражається прийменником *або*: *Застосування недорогих компонентів разом з високою ефективністю сплаву дозволяє використовувати такий метал для утворення захисного шару електродувомим наплавленням і отримати високу стійкість до дії абразивного (гідроабразивного)*

зношування *без* або *з* незначними ударними навантаженнями (Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні, 2009. – № 1. – С. 19).

Чітко і ґрунтовно схарактеризував переваги імпліцитних конструкцій щодо експліцитних А. П. Загнітко, найважливішими серед них постають: уникнення смислової надлишковості, здатність поєднувати декілька значень, надання мові більшої компресії, що зумовлює глибину мовлення [6].

Розташування прийменника в тексті пов'язане з актуальним членуванням речення (можливістю входити до складу теми або реми). Позиційні модифікації, такі як: препозиція (*за рахунок вартості, за використання застарілих технологій, протягом певного часу*), постпозиція (*заради досягнення мети – досягнення мети заради*), інтерпозиція (*один до одного, крапля до краплі*), конструкція-рамка (*Поряд він знаходився із зупинкою*) можуть призводити до зміни комунікативної ролі прийменникової одиниці [5]. З огляду на те, що науково-технічні тексти призначені для логічного, точного та об'єктивного відображення дійсності, де переважає прямий порядок слів, прийменникові одиниці функціонують у синтаксемі у препозиції до керованого слова, і майже не мають варіативних позицій розташування.

Висновки. Отже, аналіз текстової парадигми прийменникових одиниць показав, що прийменники беруть участь у творенні синтаксем, маркують їх значення та вводять синтаксему до структури висловлення, а вже безпосередня реалізація прийменникової синтаксеми в реченні та тексті становить текстову парадигму прийменника. Слід зазначити, що текстова парадигма прийменникових одиниць науково-технічного підстилю характеризується заміною іменника на анафоричний займенник, не характерною є заміна на нульову форму анафори. Також було виокремлено ще один складник текстової парадигми прийменника – імплікацію, яка репрезентована в науково-технічних текстах кон'юнктивними та дез'юнктивними імпліцитними конструкціями.

Перспективним постає ґрунтовний розгляд варіативних можливостей прийменникових конструкцій у науковому стилі для визначення можливих реалізацій прийменника, а також діагностування постприйменникових та приприйменникових компонентів і створення цілісної моделі сполучення прийменникових одиниць, вияву ємності контекстуально-текстової парадигми прийменників.

FEATURES OF THE TEXT PARADIGM OF PREPOSITIONS IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL SUBSTILE

S. V. Salekhova

Article is devoted to studying of a text paradigm of a preposition. The role of prepositional units in creation syntaxeme is analyzed. The main components of a text paradigm of prepositions are allocated, the attention is focused on anaphoric registration of prepositional designs. Specifics of compatibility of prepositions with an anaphor and possibility of prepositional position changes in scientific and technical substyle are investigated.

Keywords: *anaphor, implication, preposition, text paradigm.*

ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВОЙ ПАРАДИГМЫ ПРЕДЛОГОВ В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ ПОДСТИЛЕ

C. B. Salехova

Статья посвящена изучению текстовой парадигмы предлога. Проанализирована роль предложных единиц в создании синтаксем. Выделены основные составляющие текстовой парадигмы предлогов, акцентировано внимание на анафорическом оформлении предложных конструкций. Исследована специфика сочетаемости предлогов с анафорой и возможность предложных позиционных изменений в научно-техническом подстиле.

Ключевые слова: *анафора, импликация, предлог, текстовая парадигма.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Салехова С. В. Семантична парадигма прийменникових одиниць української мови / С. В. Салехова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Том 26 (65), № 4, Ч. 1. – С. 145-152.
2. Виноградова Е. Н. К вопросу о грамматике русского предлога. Статья 1. Первые результаты. Понятие парадигмы предлога / Е. Н. Виноградова, В. Л. Чекалина // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2004. – № 5. – С. 7-35.
3. Всеволодова М. В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / М. В. Всеволодова // Лінгвістичні студії. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – Вип. 9. – С. 8-15.
4. Всеволодова М. В. Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис. Первые результаты межнационального проекта / М. В. Всеволодова // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наук. праць, присвячений ювілею А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 173-180.
5. Всеволодова М. В. Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления: Введение в объективную грамматику и лексикографию русских предложных единиц / М. В. Всеволодова, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов. – М. : Либроком, 2013. – Кн. 1. – 304 с.
6. Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії. - Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 120-131.
7. Канюшкевич М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч., Ч. 2 : Дыяпазон М – П / М. І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2010. – Ч. 2. – 619 с.
8. Конюшкевич М. Й. Функции предлога / М. Й. Конюшкевич // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Збірник наукових праць, присвячений ювілею професора А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 196-202.
9. Загнітко А. П. Словник часток: матеріали і статті: науково-навчальне видання / А. Загнітко, А. Каратаєва. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 382 с.
10. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко [та ін.]. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.
11. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів : монографія / [А. П. Загнітко, К. М. Виноградова, І. Г. Данилюк та ін.]. – Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2009. – 209 с.
12. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Изд. 3-е стереотипное / Г. А. Золотова. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 440 с.
13. Русский язык: исторические судьбы и современность. III Международный конгресс исследователей русского языка. – М. : МАКС Пресс, 2007. – 302 с.

Надійшла до редакції 15 липня 2014 р.